

اطلاعات شفاهی و کتبی کتابدار محترم آگست که در فترت بین دوره دوم و سوم مجلس مختصر کتابی برای نمایندگان مجلس تهیه شده بود در تاریخ ۱۳۰۲-۱۳۰۴ شروع جمع آوری کتب و تأسیس کتابخانه حالیه و تدوین نظامنامه اساسی و داخلی گردیده و در اواخر سال ۱۳۰۴ کلیه کتب موجوده در کتابخانه مجلس ۳۳۵۶ بترتیب ذیل بوده کتب خطی ۲۱۶ جلد فارسی ۳۹۹ عربی ۴۶۰ ترکی ۱۰ انگلیسی ۱۳۲ فرانسه ۱۷۴ آلمانی ۱۰۵ روسی ۱۶۱ ایتالیائی ۱۷ روزنامه جات و مجلات ۸۰ ج - و در تاریخ ۱۳۰۹ عده کتب به ۸۸۱۷ جلد رسیده بترتیب ذیل کتب خطی ۶۸۸ جلد فارسی و عربی و ترکی ۳۰۱۴ فرانسه ۳۳۵۰ انگلیسی ۱۰۲۱ آلمانی ۲۸۰ روسی ۱۴۱۲ ایتالیائی ۲۷ کجرانی ۲۶ و اکنون آذر ماه ۱۳۱۰ در حدود هزار جلد کتاب در این کتابخانه موجود است که ۷۰۰ جلد آن خطی و بقیه چاپی است از این عده ۳۲۰۰ جلد تقریباً تقدیمی است و از آن جمله ۱۸۹۰ جلد آنرا آقای حاجی میرزا محمودخان احتشام السلطنه اهداء نموده اند فهرست کتابخانه در ۱۳۵۰ بطبع رسیده و فعلاً که بر عده کتب آن را افزوده شده فهرست ثانی بطرز فهرستهای کتابخانهای اروپا تهیه شده و مشغول طبع میباشند - اینجانب در تاریخ نه سال پیش که بطهران وارد شده کتابخانه مذکوره را ملاحظه نموده عده کتابهای آن بسیار محدود و غیر منظم و مفهرس بوده ولی در بین

آنها چندین نسخه خطی نفیس یافت میشد و تا کنون باقی است از آنجمله کتاب انوار الملکوت تألیف حسن بن مطهر معروف به علامه حلی در شرح کتاب الباقوت تألیف اسماعیل بن نوبخت است تاریخ تحریر ۷۹۳ و کتاب مصقل الصفادر حالات خلفاء تألیف سید احمد زین العابدین اصفهانی بتاریخ ۱۰۳۲ و غیرها اکنون در نتیجه حسن انتخاب و کوشش کتابدار وقت از حیث نظم و ترتیب کاملترین کتابخانه‌های عصر حاضر ایران میباشد و نیز از محاسن کتابهای خطی این کتابخانه کتاب تحفة الائمة العلیة فی لحکمة العملیه در علم اخلاق تألیف فتح الله احمد بن محمود شهرستانی سبزواری و کتاب تحفة الاحرار جامی بقلم پادشاه خطاط معروف اصفهانی ۹۸۲ و تلخیص مجدلی تألیف عبدالملک بن محمد بن شیرازی و کتاب تنقیح المناظر بن هبتم معروف بتاریخ تحریر ۱۱۰۹ و حاشیه موسوم به کشف الغین عن شرح حکمة العین در الهیات و طبیعیات تألیف نجم الدین ابوالحسن علی بن محمد شهری دبیران کاتبی قزوینی متوفی (۶۷۵) و کتاب فوائح الجمال و فوائح الجلال در عرفان و تصوف تألیف حمد بن عمر الخیوقی به تاریخ ۷۰۹ و کتاب شفاء شیخ رئیس بتاریخ ۸۷۱ هجری که نسخه آن از حیث کیفیت و تذهیب و جدول و غیره بسیار نفیس و گرانبها است و کتاب کافیة ابن الحاجب مخطوباقوت مستعصمی در سنه ۶۹۰ هجری (باقوت مذکور در سنه ۶۹۸ وفات نموده)

۴ - کتابخانه معارف

این کتابخانه بتاريخ نه سال قبل تقريباً برحسب امر وزارت معارف تاسيس گرديده و براي کتابهای آن تا کنون مانند بقیه کتابخانه های ایران احصائیه و فهرست منظم تدوین نشده و برخی از کتابهای آن تا کنون وارد دفتر نگشته ولی بموجب اظهارات کتابدار سابق آن و برخی از اطلاعات شفاهی دیگران چنین معلوم میشود که عده تقریبی کلیه کتابهای آنرا با جزوات و جرائد و متفرقات بعلاوه کتابهای مختصر کتابخانه ملی که در اواخر سنه ۱۳۱۳ بکوشش بعضی رجال وقت جمع آوری شده و کتابهای معدود کتابخانه مدرسه دارالفنون و کتابهای کتابخانه بالک استقرایی روسها در تهران که در موقعیکه اموال و مطالبات خویش را در ایران بدولت واگذار نموده ضمیمه کتابخانه معارف گشته بالغ بر ۶۱۰۰ جلد میباشد از این قرار که ۳۵۴۹ فارسی و عربی که ۲۶۱ جلد خطی است و بقیه چاپی است و ۵۸۱۹ روسی و ۲۳۷۴ فرانسه و ۱۵۷۶ انگلیسی و ۱۹۸ آلمانی و ۱۶۵۴ متفرق فرانسه و فارسی و از آن تاریخ تا کنون بموجب ماده ۹ از قانون مطبوعات دو نسخه از هر کتاب و جریده یا مجله که طبع شده به این کتابخانه ارسال گردیده و چندین نسخه دیگر که اشخاص مختلف به آن اهداء نمود اند و تا حال فهرس شده اکنون کتابدار دانشمند وقت در سدد تنظیم آنها برآمده است از نوادر و محاسن منظرطرات آن

کتاب سعاح جوهری بتاريخ ۶۸۱ و کتاب جوامع الحکایات

(۸۹) کتابخانه معارف و کتابخانه آقای سید احمد مازندرانی

لوامع الروایات در چهار مجلد تألیف محمد عوفی بتاريخ ۹۲۰ و چهارمقاله ابولحسن مشطب بتاريخ ۱۲۷۴ و کتاب برهان الکفایه علی بن محمد موصلی که آخر آن ناقص است و قاموس لغت فیروزآبادی بتاريخ ۸۹۷ و جلد اول از کتاب الوسیط در مذهب تألیف غزالی بتاريخ ۲۵۲ و صحیفه سجادیه بخط شیخ نیشابوری ۹۵۱ و صحیفه سجادیه بخط علاء الدین بیک تبریزی ۹۲۳ و تذکره دلگشا تألیف علی اکبر شیرازی متخلص به سمل و کتاب مطلع السعدین و مجمع البحرین عبدالرزاق سمرقندی ۹۱۱ و شرح مفصل ز مخشری ۷۲۷ و از جمله نفایس کتابهای این کتابخانه دو مجلد کتاب مجمل التواریخ و کتاب مونس الاحرار تألیف محمد بن بدر جاجرمی و کتاب تاریخ بیهق تألیف ابوالحسن علی بن زبیدی بیهقی که اخیراً آقای شیخ محمد خان قزوینی بر حسب امر وزارت معارف آن ها را از نسخه های کتابخانه های اروپا فیتوگراف نموده و به کتابخانه مزبوره ارسال گردیده

۴ - کتابخانه مرحوم آقای سید احمد مازندرانی

که در آن یک نسخه از کتاب سعد السعود تألیف سید رضی الدین بن طاوس صاحب کتاب فرحة الثری و غیره و در مقدمه آن ذکر نموده که من کتاب الإبالة فی اسماء کتب الخزانة تألیف نمودم و بعد فهرس مفصل تر برای کتابخانه خود نوشتم و بر بعض کتابهای آن انتقادی با حاشیه مرقوم داشتم و آنها را در یک کتاب

کتابخانه های آقای شیخ فضل الله نوری و آقای بدر و آقای نجم الملك (۹۰)

جمع آوری کردم و آنرا بسعدالسهود نامیدم نسخه این کتاب بسیار کمیاب و اکنون در کتابخانه قاضی محترم آقای میرزا عبدالله در زنجان موجود است و نیز در این کتابخانه هشت رساله از تالیفات بانا افضل عارف مشهور موجود است

۵ - کتابخانه مرحوم آقای شیخ فضل الله نوری

که اکنون قسمت مهم آن را در تصرف پسر فاضل خود آقای شیخ ضیاءالدین نوری است و در آن يك نسخه از کتاب الاختیار من المصباح (مواد مصباح المتجهدين شیخ طوسی معروف) از تالیفات سید علی بن حسین معروف بابن باقی از علمای قرن هشتم هجری بخط مؤلف مذکور بوده

۶- کتابخانه مرحوم نصیر الدوله بدر

که واجد يك نسخه از مختصر کتاب العین تألیف خلیل بن احمد مهم ترین علمای لغت در قرن دوم هجری و واضح علم عروض میباشد مورخین در مؤلف کتاب العین اختلاف نموده برخی یتلمیذ خلیل بن احمد النضرین شمیل و برخی بکسانی دیگر نسبت داده اند و دلائل طرفین در مقدمه ابن خلدون و وفیات الاعیان ابن خلدکان ذکر شده است

۷ - کتابخانه مرحوم میرزا عبدالغفار نجم الملك

که در سنه ۱۳۲۲ وفات نموده - کتابهای این کتابخانه غالباً در علوم نجوم و ریاضی و جغرافی و تاریخ بوده و کمتر از کتب علوم دینی در آن یافت میشود بعد از وفات ایشان به پسر خود نجم الملك

فعلی که از فضلاء و این عصر است انتقال یافته
۸۰۹ - کتابخانه های آقای میرزا محمد علیخان تربیت در تبریز
آقای تربیت علاوه بر مراتب خجسته علمی و فضلی که دارند از جمله
عشاق و فریفتگان کتاب و کتابخانه در عالم علم و ادب بشمار میروند
و با کمال مشقت و رحمت دو کتابخانه مهم جمع آوری نمودند
یکی از آنها کتابخانه عمومی تبریز است و مشتمل بر هفت هزار
جلد کتاب تقریباً بوده که يك قسمت از فهرس آن را تاریخ (۱۳۴۳)
طبع نمودند و از جمله نفایس آن انجیل سریانی خطی یه ست ماهی
در ۲۵۵ ورق تاریخ ۱۱۸۰ میلاد است دوم کتابخانه شخصی ایشان
است که مشتمل بر حدود پنج هزار جلد کتاب در انواع علوم میباشد و
غالب آنها خط است (از محاسن و نوادر کتابهای این کتابخانه) تفسیر
یادسی امی بکر عتیق بن محمد سوز آمادی که مؤلف در عصر البارسلان
تألیف نموده و تاریخ تحریر آن را سنه ۶۸۴ بوده و کتاب التبیان
فی معانی القرآن تألیف محمد بن محمد الحسینی بخط مؤلف در ۷۶۵
و کتاب نهج البیان عن کشف معانی القرآن الاشیح محمد بن حسن الشیبانی
و کتاب فردوس الاخبار در حدیث لابی شجاع شیرویه بن شهریار
ابن شیرویه بن فنا خسرو الدیلمی و کتاب الجامع الشاهی لاحمد بن
عبد الجلیل السنجزی و کتاب الباء ع فی احکام النجوم للوزیر
الکاتب ابی نصر المنجم القمی المتوفی ۳۶۹ و کتاب التلویح الی
اسرار التثقیح لفخرالدین الخجندی تاریخ تحریر آن ۷۸۹ و کتاب

کتابخانه میرزا ابو عبدالله در زنجان و کتابخانه سردار کابلی در کرمانشاه (۹۲)

مفتاح المفتاح للعلامة قطب الدين الشيرازي و كتاب المصباح في
المفتاح للسيد شريف الجرجاني و كتاب الايضاح في فنون الافصاح
لجلال الدين المعروف بخطيب دمشق و كتاب المدثر في الوقايع
العجبية لابن الجوزي سنة ۶۸۸ و مختصر مخزون البلاغة تأليف
امير ابي الفضل ابي عبدالله بن احمد الميكالي از معارف خراسان که
۴۳۷ وفات نموده و قانون الوزراة تأليف ماوردي و صفوة الصفوة
ابن الجوزي و كتاب تبصره در هيئت تأليف ابي بكر مروزي ۴۳۶
و كتاب الفرر المثلثة و الدرر المبيثه تأليف محمد بن يعقوب فيروز آبادي
بخط پسر مؤلف بتاريخ ۷۷۳ و كتاب التلويح في كشف معاني التنقيح
تأليف تقنارا ني معروف ۵۶۳

۱۰. کتابخانه آقای میرزا ابو عبدالله در زنجان

معظم له از افاضل عصر میباشند و کتابخانه وی مشتمل بر
چندین نسخه نفیسه است از آنجمله کتاب حرب الجمل تأليف شيخ
مفيد بن النعمان معروف و كتاب الفرق تأليف بن نوبخت و كتاب
لسان الخواص در شرح اصطلاحات تمام علوم تأليف رضی الدين قزوینی
که ذکر آن باز هم می آید و كتاب تاريخ هرات تأليف ابي طالب
فراهانی و غیرها

۱۱ - کتابخانه آقای سردار حیدر علیخان کابلی در کرمانشاهان

ایشان از اعظم علماء عصر در ریاضیات و حدیث و تصوف میباشند و
از نسخ نادره کتابخانه وی یازده رساله است از تالیفات اسکندر بیگ
مؤلف کتاب عالم آرا که نام آنها را تماماً در جزء چهارم آثار الشیعه

که فارسی ترجمه و طبع گردیده ذکر نمودیم و رساله مضار دانش در علم بیطاری از تألیفات شیخ نظام الدین از علمای عصر صفویه است

از جمله کتابخانه های این عصر در تهران

(کتابخانه) مرحوم صدرالافاضل که در آن يك نسخه از کتاب الورقه

و چندین کتاب دیگر که بخطوط مؤلفین نگاشته شده و (کتابخانه)

مرحوم سید روحان الله دارابی که در آن يك مجلد از کتاب

سعد السعود ابن طایس حلی بوده و (کتابخانه) فاضل محترم آقای

نیمور تاش ورید دربار عالی پهلوی که قسمت مهم آن دواوس

خطی و ایاب شعراء امران میباشد و (کتابخانه) فاضل محقق

آقای صد الاسلام خوئی که در آن يك مجلد از کتاب التهان فی

تفسیر القرآن تالیف شیخ الطائفه محمد بن الحسن الطوسی است

و (کتابخانه) دانشمند محترم آقای محمد هاشم میرزا افسر که در

ان نسخه نفیس از کتاب ریاض الجنة در تاریخ سلسه دناناسه

تألیف عبد الرزاق دبلوی معروف و (کتابخانه) آقای (وحیدالملك)

که در آن نسخه مفصل تا باب مصور از تاریخ صفویه و

(کتابخانه) آقای خلخالی که از جمله نسخ نفیسه ان مجلد

اول از ترجمه فارسی تاریخ قم سابق الذکر بخط مترجم و

(کتابخانه های) فضلاء محترمین آقای حاج محترم السلطنه آقای

حاج سید نصر الله حائری و آقای دکتر مصدق و آقای سردار فاخر

بختیاری و آقای حاج امین الضرب و آقای خسان ملك و (کتابخانه)

محمود خان معروف به جم اگر چه شخص مزبور جزو معارف و فضلاء این عصر بشمار نمی‌روند و از جمله کتابخانه‌های این عصر در تبریز و کرمانشاهان (کتابخانه) مرحوم ثقة الاسلام در تبریز که واجد يك نسخه از کتاب ریاض العلماء افندی که ما نام آنرا ذکر نمودیم و (کتابخانه) آقای بهمن حضور در کرمانشاهان شخص مذکور از دانشمندان نظامیان میباشد و تالیف و جمع اوری کتب علاقه دارند از جمله نسخه های نفیس آنها کتاب سفوة الصفا تالیف اسمعیل بن المتوکل البزاز که سابقاً ضمن کتابهای کتابخانه سلطنتی بان اشاده نمودیم و ای بخاطر من می آید که تاریخ تحریر نسخه ایشان قدیمی تر از تاریخ نسخه سلطنتی بود چنانکه در آخر آن صورت تمام املاک و مستقالاتیکه در ایران بر نطقه شیخ صفی شده درج گردیده و در آخر نسخه کتابخانه سلطنتی درج نشده از قرار معلوم غالب این موقوفات علی الخصوص آنچه در نواحی همدان واقع شده عنوان وقفیت از آنها رفته و رسومات مالکیت شخصی بر آنها قرار گرفته

البته اینطور کتابخانه های مختصر در غالب قاط ایران بوده و هست ولی نظر ما بکتابخانه هایی که کتاب های آن از جهت کیفیت و کتب زیاد و مورد توجه باشد -

۷ - کتابخانه‌های ایرانی در خارجه ایران

از اواسط قرن ۳ ه تا اواخر ۱۳ ه و از این تاریخ تا حال

مقدمه

تاریخ تأسیس و احصائیه کتابخانه‌های ایرانی در خارجه با زهم معما و مشکل است ولی حتی المقدور بایستی از آنها نیز نامی برده شود. در مقدمه این رساله اشاره نمودیم که ترجمه کتب یونانی و فارسی بزبان عربی عصر منصور و هرون و مأمون نکمک واری حادایهای مهم ایرانی مانند برامکه و نسی سهل و سی یوسف و نسی شاکر و غیرهم انجام گرفته چنانکه جمع‌آوری کتابها و مدیریت کتابخانه هارون و مأمون معروفه بخزانة الحکمه سهل بن یوسف و فضل بن سهل بن یوسف و اگر گذار شده بود پس از آنجا معلوم میشود که امراء و وزراء ایرانی در بغداد نیز مانند بقیه بزرگان امرای دولت عباسیان کتابخانه‌های مهم داشتند و تاریخ هم از آنها نامی برده ولی نماها بر سیده است لهذا اکنون اکتفاء میکنیم بذکر کتابخانه‌هایی که مورخین باها اشاره نموده اند و آنچه بنظر ما رسیده

۱ - کتابخانه ایران در خارجه از اواسط قرن ۳ ه تا اواخر قرن ۱۳ ه

۱ - کتابخانه حسن بن موسی بن یوسف در بغداد

آنچه بنظر ما رسیده اولین کتابخانه ایرانی خصوصی که در بغداد تشکیل یافته کتابخانه حسن بن موسی بن یوسف مذکور بوده - این اندیم در فهرست خود در ضمن شرح حالات و مؤلفات وی ذکر کرده که ایشان خواهر زاده ابی سهل بن یوسف است و از فلاسفه و متکلمین بوده

و عده زیادی از مترجمین کتابهای فلسفه را مانند ابن عثمان دمشقی و اسحاق و ثابت بن قره و غیره گرد آورده اند و علاقه تامه بجمع آوری کتابها داشته و بسیاری از آن کتابها راه بخط خویش نگاشته بود.

۴ - کتابخانه ابو نصر شاپور بن اردشیر وزیر بهاء الدوله

او شخصاً از مردمان نامی فاضل دانشمند منزلت جابگانه فضلا و مجمع حکما بوده ثعالبی در یتیمه الدهر و غیره نام آرا کاملاً برده اند از قراریکه باقوت حموی در جلد دوم معجم البلدان ص ۳۴۳ چاپ مصر نقل کرده کتابخانه نفیس داشته و آرا وقف عام نموده و بعد از مدتی این کتابخانه سوخته شده در مجلد ۱۰ کامل ابن الاثیر صفحه ۱۴۵ و ص ۱۴۳ طبقات الادباء و ج ۲ ص ۳۵۰ ابن خلیکان نام این کتابخانه آمده و اینکه عده کتابهای آن ده هزار جلد است و تمام آنها بخطوط علماء و مؤلفین بوده شاپوران را وقف عام نموده و در محله (بن السوربن) در کرخ بغداد گذارده. مؤلفین آن عصر برخی از مؤلفات و کتابهای خویش بر این کتابخانه بیه وقف مینمودند تا اینکه سنه ۴۴۷ قسمت مهم محلهای کرخ آتش گرفته کتابخانه مذکوره نیز در ضمن طعمه آتش گردیده جرجی زیدان نیز این کتابخانه را جزو مشهورترین کتابخانه های عهد تمدن اسلامی را هرج ۳ کتاب التمدن الاسلامی ص ۲۱۲ ذکر نموده ابونصر مذکور بتاریخ ۳۳۶ در شبراز متولد شده و در بغداد

(۹۷) کتابخانه حبشی بن بویه در بصره و نظامیه در بغداد و فارابی در حلب

بتاریخ ۴۱۶ وفات نموده و در بغداد دار العام مخصوص تاسیس کرده بوده که ابوالمعالم معری معروف به آن اشاره مینماید

وغنت لنافی دار سابور قینة من الورق مطراب الاصابیل مهبیاب
۳ - کتابخانه حبشی بن معزالدوله بن بویه در بصره

ابن مسکویه در جزء ششم از کتاب تجارب الامم طبع ۱۰۰۰ ص ۲۴۶ در اثناء بیان استیلاء وزیر ابی الفضل بر شهر بصره و گرفتاری حبشی بن معزالدوله بموجب فرمان برادر وی سختیار بن معزالدوله ذکر کرده که اموال زیاد بدست آورده و تمام خزینهای او را ضبط نموده از آنجمله کتابخانه او که دارای پانزده هزار جلد کتاب بوده جز کتابهایی که اوراق آنها جزوه بوده و جز کتابهایی که سریش زده است ولی مجلد نشده است - ما هم در مجلد سوم از کتاب اثار الشیعه ص ۲۰ در ضمن حالات سختیار مذکور باین کتابخانه اشاره نمودیم

۴ - کتابخانه مدرسه نظامیه در بغداد

مدرسه نظام الملک وزیر ملکشاه سلجوقی در بغداد مهترین مدارس اسلامی محسوب میشود زیرا که در آن مدرسه علوم مذاهب اربعه حنفی شافعی مالکی حنبلی تدریس میشد و یکی از مدیران آن حجة الاسلام غزالی بوده و کتابخانه عالی داشته که این اثر جزری در کامل التوابع نامی از آن برده است .

۵ - کتابخانه فیلسوف اسلام ابو نصر فارابی در حلب
مخصوصاً در کتب حکمت و فلسفه و منطق و موسیقی فارابی در

ضمن شرح روایات و علائقندی شراب و کتاب میگوید
من علی یمنی خزانه کتبی و علو بسرنی خزانه شربی
فاذا ما سمعوت اعملت فکری و اذا ما سكرت اعملت قلبی
میفرماید از طرف دست راستم کتابخانه ام و از طرف دست چپم
خزانه مشروم پس اگر من بهوش آمدم فکر خود را مشغول کنم
و اگر مست شدم قلب خود را مشغول کنم
البته محل این کتابخانه در حلب بوده زیرا که ابونصر در آنجا زیست
مینمود و ما ندینوایم بگوئیم این کتابخانه که فارسی وصف
می نماید در فاراب ارواحی خراسان بوده چونکه فارابی در آنجا جوانی
بگذرانده و از آنجا نزد سیف الدوله حمدانی در حلب توقف
نموده چنانکه در تاریخین در حالات او ذکر نموده اند

۹- کتابخانه مجدالدین فیروز آبادی صاحب قاموس در یمن

فیروز آبادی مذکور در کازرون سنه ۷۲۹ متولد شده و در شهر رید
از بلاد یمن سنه ۸۱۷ وفات نموده، احمد عسقلانی در کتاب الدرد
الکامنه فی حالات اعیان المائة الثامنة و غیره در ضمن شرح حال وی
ذکر نمودند که ایشان در غالب شهر های شاه و هند و روم سیاحت
کرده و سلطان بایزید عثمانی و سلطان تیمور ملاقات نموده و او را
گرامی داشته اند و در جمع آوری کتابها و پیدا کردن نسخهای نفیس
همت زیادی گماشته بجهتیکه مسافرت نمیکرد مگر آنکه چندین بار
کتاب باخود میبرد و در غالب منزلها آنها را باز مینمود و از آنها
استفاده میکرد مدتی در حریمین مکه و مدینه اقامت کرده سپس وارد

یمن شده ملك اشرف اورا گرامی داشته و قضاوت بزرگ شهر های یمن را باو واگذار کرد تا اینکه بتاریخ مذکور در شهر زید وفات نموده مؤلفات فیروز آبادی چهل و هفت مؤلف بوده که از کتابهای این کتابخانه جمع اوری کرده بود.

۷- کتابخانه سیدعلی خان مدنی شیرازی در مکه

اولا خاطر قارئین محترم را مستحضر میدارم اول کسیکه از جداد وی بیکه مهاجرت نموده سید معصوم پدر نزرک سید علی خان است و قبل از سید معصوم امیر نصیر الدین حسین عمو و داماد سید معصوم که مرد فاضلی بوده بدانجا هجرت کرده - سید علیخان در سنه ۱۰۵۲ در مدینه متولد شده و در شیراز بتاریخ ۱۱۱۷ وفات نموده و در سنه ۱۰۶۸ بحیدرا باد وارد شده با پدر خویش ملاقات کرد و چند مدتی هم در خدمت عالمگیر شاه بود سپس بزیارت حرمین شرف شده بالاخره بخدمت شاه سلطان حسین صفوی پیوست پس از آن بشیراز مراجعت نموده و در مدرسه منصوریه تا موقع وفات مشغول تدریس بود مقصود آنست که عمده زندگانی پدران سید علیخان مزبور و بیک قسمت از زندگانی وی در مکه بوده و بنا بر این بایستی کتابخانه سیدعلیخان مزبور دو مکه جمع اوری شده باشد و اگر هم بشیراز منتقل گردیده در او اخر زندگانی وی باشد کتابخانه سیدعلی خان از قراریکه میرزا عبدالله افندی معاصر ایشان در کتاب ریاض العلماء می نویسد در این کتابخانه کتاب فقه الرضا بخط کوفی بوده که بر حسب اظهار

(۱۰۰) کتابخانه‌های ایرانی در خارج کتابخانه شیخ العراقین در کربلا

افندی در سال ۲۹۹ هجری بخط مبارک حضرت علی بن موسی الرضا (ع) تحریر یافته است اخبار عده از علماء و خطوط آنها در پشت کتاب مندرج و بر قدر و قیمت آن افزوده - افندی گوید نسخه آن کتاب در کتابخانه طائف مکه موجود بوده است از قرار مذکور حضرت ثامن الائمه کتاب فوق الذکر را بر حسب تمنای احمد مسکین بن جعفر بن محمد زید الشهدی بن جد علی بن الحسین سید علیخان تألیف و تحریر فرموده اند بنابراین اختلاف در مؤلف کتاب فقه الرضا رفع میشود

۲- کتابخانه‌های ایرانی در خارج ایران از اواخر قرن ۱۳ هجری تا حال در اوایل قرن چهاردهم هجری چندین کتابخانه معتبر برای ایرانیها در کربلا و نجف و سامراء تشکیل شده از این قرار

۱- کتابخانه مرحوم شیخ عبدالحسین شیخ العراقین در کربلا معظم له اخیراً در کربلا اقامت داشته و کتابهای معتبر از ایران و شام و مکه جمع آوری نموده که آنها را تماماً بر محصلین و اهل علم وقف مینمایند ولی متأسفانه اخلاف وی کتابخانه را بطوریکه بایست محفوظ بدارند نداشته و قسمت مهم آنها را چه به طور اختلاص و چه بترتیب دیگر متفرق گردیده اکنون قسمت مختصری از این کتابها در کربلا باقی است

از نوادر این کتابخانه

کتاب تحریر المجلسی بخط مرحوم خواجه نصیرالدین طوسی

کتابخانه شیخ العراقین در کربلا و کتابخانه حاجی نوری در نجف (۱۰۱)

که آنرا يك كتابفروش اجنبی در بغداد بتوسط يك دلال کربلائی از زنهای فامیلی مرحوم شیخ عبدالحسین که کتابهای مزبور را در آنوقت زیر دست و در خانه آنها بوده بعد و بیست لیره خریداری نموده و کتاب المعیط در علم لغت تالیف صاحب ابن عباد که بتصدیق ابن خلدان و غیره در هفت جلد نوشته شده یکی دو جلد از آنها در کتابخانه مزبوره بوده و مفقود شده - جرجی زیدان مینویسد جزء سوم از آن کتاب در کتابخانه خدیوی در مصر موجود است - و دو مجلد از کتاب ریاض العلماء میرزا عبد الله افندی که ما سابقاً آنها را ذکر نمودیم تا ده سال پیش در این کتابخانه بوده و نگارنده از این دو مجلد در کتاب آثار الشیعه نقل نموده ام و اکنون مفقود شده اند و معروف است که کتاب العین تالیف خلیل بن احمد معروف در علم لغت نیز در این کتابخانه وجود داشته

۴ = کتابخانه حاجی میرزا حسین نوری در نجف

علاقه مندی حاجی نوری در تالیف و تصنیف و جمع آوری کتب از ایران و مکه و عراق عرب بسیار زیاد بوده و او را جزو عشاق کتاب و کتابخانه میدانند و برای او نوآوری در این خصوص نقل میکنند که از موضوع بحث ما خارج است بهر جهت ایشان کتابخانه مهمی در سایر علوم و فنون خصوصاً در علم حدیث داشتند و نسخه های گرانبهائی در این علم تحصیل نمودند که منحصر بکتابخانه وی بوده چنانکه برخی از آنها در خانه

(۱۰۲) کتابخانه مرحوم نوری و حاج علی آقای تهرانی در نجف

کتاب مستدرک الوسایل از تالیفات خود اشاره نموده (از آن جمله) کتاب الاشعثیات یا لجمعریات از مشاهیر کتب قدیمه و مورد اعتماد علماء است از تالیفات سید اسماعیل پسر حضرت موسی بن جعفر صادق (ع) و چونکه راوی این کتاب محمد بن محمد الاشعث بوده با شعبثات معروف شده و کتاب مسائل علی بن جعفر و کتاب سلیم بن قیس و شمه از کتابهای دیگر در علم حدیث که بدست مجلسی صاحب مدار الانوار و حر عاملی صاحب وسائل الشیعه نیامده بوده و نسخه ریاض العلماء افندی که اکنون نزد آقا محمد باقر پسر مرحوم آقا نجفی موجود است در کتابهای این کتابخانه بوده پس از وفات وی باخلاف او انتقال یافته و تماماً یا سوخته یا متفرق گشته جز چند نسخه که بکتابخانه مرحوم شیخ فضل الله نوری منتقل شده است

۳ - کتابخانه حاج علی آقای پسر مرحوم نظام الدوله تهرانی در نجف

این شخص محترم اگر چه خود چندین دارای مراتب فضل نبوده ولی اسلاف ایشان از علماء و مؤلفین بوده اند و کتابخانه مهمی ترتیب داده اند که بابشان منتقل گشته پس از وفات وی در هجده سال قبل تقریباً کتابخانه مذکوره حراج شده و کتابهای مهم آنرا حقیر ملاحظه نمودم (از آن جمله) کتاب طراز اللغه تألیف سید علی خان مدنی شیرازی معروف که آن در فن خود بی نظیر و موافق کتب عصری امروزه ترتیب داده شده زیرا که جامع لغت قاموس

کتابخانه حاج علی اقا و کتابخانه میرزا علی محمد در نجف (۱۰۳)

و قرآن و حدیث و مثل و تفسیر اصطلاح با عبارات مختصر و مطالب زیاد میباشد. تالیف کتاب عزیز تا باب القاف و الصاد از لفظ قص میرسد و تماماً در دو مجلد است و در این کتابخانه بوده. نسخه این کتاب در هندوستان پیش از هفتادسال بچاپ سنگی چاپ شده و دو نسخه خطی آن که در کتابخانه مختصر مدرسه صدر طهران و در نجف دیدم تا حرف الزاء و الراء بوده و کتاب صحاح جوهری در دو مجلد و احتمال میرود که بخط یاقوت مستحسی باشد و در حاشیه او تعلیقات از خازرنجفی لغوی معروف بوده این دو مجلد صحاح را نکاو نده اتباع نمودم. و کتاب تکملة صحاح جوهری تالیف ابی الحسن صاغانی که از علماء لغت در قرن هفتم هجری است و خط آن هم در همان تاریخ بوده و کتاب الحدائق الوردیه فی تاریخ الائمة الزیدیه که از مهمترین کتابهای علمای زیدیه است و مجلد درم سمة السحر فیمن تشیع و شعر در حالات و تراجم شعراء شیعه زیدیه تالیف سید ضیاء الدین کواکبی از علماء قرن یازدهم هجری که اول آن بحرف الطاء و شرح حال طلائع بن رزیک وزیر مصری معروف شروع میشود و ظهراً نسخه آن متحصراً بفرده میباشد و از قرار معلوم نسخه تاریخ قم که بزبان عربی برای صاحب این عباد در قرن چهارم هجری تألیف شده و مجلسی از آن در کتاب بحار نقل نموده در این کتابخانه بوده اگر چه نده ملاحظه نکرده ام

۴- کتابخانه حاج میرزا علی محمد ابادی در نجف

معظم له بجمع آوری کتاب علاقه مند بوده و مسلک زهد و تجرد

را پیروی مینمود پیش از وفات کتابخانه خود را که در حدود دو هزار مجلد کتاب داشته وقف عمومی نموده و برای اداره کردن آن موقوفه ممری معین کرده کتابخانه مزبور از مدت شانزده سال تقریباً در نجف دایر و مورد استفاده عموم میباشد ولی غالب کتابهای آن در علوم عقلیه و دینی و چاپی است (از جمله کتابهای خطی نفیس آن) کتاب تلخیص المناظر مختصر کتاب المناظر از تالیفات ابن الهیثم است که از محترمین فلاسفه و علماء علوم ریاضی بوده اول آن بعد از فکر دیباجه فقال ان ابن الهیثم قد جعل کتابه سبع مقالات

۵ - کتابخانه مرحوم آقای شیخ الشریعه اصفهانی در نجف قسمت مهم کتابهای این کتابخانه چاپ هندوستان است که کمتر نسخه های آن در کتابخانه دیگران یافت میشود (و از نوادر کتابهای خطی آن) کتاب لسان الخواص در تفسیر الفاظ و اصطلاحاتی است که بین علماء متداول است بترتیب حروف تهجی از تالیفات رضی الدین محمد بن الحسن که يك نسخه از آن نیز در کتابخانه مدرسه مروی وجود دارد - رضی الدین معروف باقار رضی قزوینی در اوایل قرن یازدهم هجری بوده و کتاب لسان الخواص او در فن خود مهمترین کتاب شمرده میشود و تا حال کسی بمآلند آن نوشته ولی متأسفانه چیزی از آن در دست علماء نرسیده جز حرف الف که مشتمل بر تمام (ارنیماطیقی حساب) و در يك مجلد است و شاید پیش از

کتابخانه آقا محمد علی خونساری و کتابخانه آقا سید محمد بحر العلوم (۱۰۵)

این تالیف شده و کتاب ضیافة الاخوان و هدیه الغلان که در تاریخ روایات و قصبات قزوین نیز تالیف آقا رضی مذکور میباشد ، نسخه آن کمیاب و در کتابخانه مرحوم آقای شیخ علی کاشف الغطاء در نجف موجود است

۶ - کتابخانه مرحوم آقا محمد علی خونساری در نجف که پانزده سال قبل فوت کرده و اکنون در تصرف پسرش میباشد و در آن کتابهای چاپی خطی موجود است از آن جمله کتاب زیج الخ بیک و کتاب سلوة الغریب و سفر نامه سید علیخان مدنی شیرازی بمکه و هندوستان و غیره

۷ - کتابخانه حاج ملا باقر شوشتری درمکه و نجف

که در حدود ۱۳۰۳ درمکه وفات نموده مشار الیه کتابخانه مهمی داشته که تقریباً دارای سه هزار جلد کتاب نفیس بوده از جمله نسخه های معتبر او نسخه از کتاب زبور داود (ع) که بتاریخ اوایل قرن چهارم هجری تحریر یافته و نسخه از شرح صحیفه سجادیه تالیف سید علیخان مدنی بخط مؤلف مذکور و یک جلد از کتاب کشف اللثام فی شرح شرایع الاسلام تالیف فاضل هندی معروف که بخط مؤلف مذکور بوده قسمت مهم کتابهای این کتابخانه در بمبائی بواسطه رطوبت هوای آنجا کهنه شده است

۸ - کتابخانه مرحوم آقای سید محمد بحر العلوم در نجف که دارای یک نسخه از دیوان سید رضی شاعر معروف برادر سید مرتضی است که در عصر سید رضی تحریر شده و یک

نسخه از کتاب بحر الانساب که مؤلف آن از علمای قرن نهم بوده و نسخه آن بسیار کمیابست پس از وفات معظم‌له به پسرش مرحوم آقای سید جعفر انتقال یافته و بعد از فوت او تمام کتابهای این کتابخانه متفرق گردیده

(از جمله کتابخانه های ایران در عتبات عالیات)

(کتابخانه) بفروئی (و کتابخانه) سید کاظم رشتی تلمیذ شیخ احمد احسانی رئیس فرقه کشفیه که اخیراً متفرق گشته در تربلا (و کتابخانه) سید محمد باقر ششتری در نجف (و کتابخانه) عمومی نجف که در بیست سال پیش تقریباً االی مدت دو سال در نجف دائر بوده و بکمک و یاری یکمده از متجددین ایرانی اداره میشد بعد متلاشی گردیده و (کتابخانه) مرحوم حاج میرزا حسن شیرازی در سامرا و (کتابخانه) آقای میرزا محمد در سامرا و (کتابخانه‌های) مختصر دیگر که ذکر آنها چندان اهمیت ندارد

اینک باری خدای متعال با فقدان وسائل لازمه با انتشار این کتاب که محتوی شمه از وضعیت کتابخانه‌های موجود در ایران است موفق شدیم - ترتیب و تنظیم اصحابه دقیق از کتابخانه های يك ملكت با كوشش يك نفر انجام پذیر نیست و نیازمند يكمک و مدد کاری دیگران است کتابخانه‌هایی که نگارنده این سطور از مد نظر گذرانده نوعاً غیر مفرس و منظم بوده و بی خبری از عالم علم و معرفت باعث شده سکه‌ها کثیری از نسخ نایاب و نفیس باسانی و ارزانی از دست ایرانی خارج شده و ضلالت‌سبب زیب و زینت کتابخانه‌های معروف اروپائی شده اند قسمت اعظم نوادر

بی نظمی کتابخانه استانه رضوی و کتابخانه مدرسه سه سالار (۱۰۷)

کتاب های کتابخانه سلطنتی در زمان سلطنت مظفرالدین شاه از بین رفت و ما بقی آنها که نگارنده در زمان سلطنت احمدشاه مشاهده نموده کاملاً بی نظم و ترتیب و حکم نوده کاهنی را داشتند که بر رویهم انباشته باشد بخاطر دارم که در آن کتابخانه خواستم که کتاب نفیس المصبط از تالیقات صاحب بی عباد وزیر آل نوبه مطالعه کنم متصدی محترم کتابخانه چونکه وسایل تنظیم کتابخانه مزبور را برای آن مهیا نموده پس از مدتی قصص و جستجو در عوض کتاب مذکور که نمره من آن در فهرس مضموض بوده کتاب رجال حکیم میرزا محمد استرآبادی که مکرر در ایرن طبع شده بهمان نمره کتاب المصبط ارائه داده

کتابخانه استانه رضوی که مشاهده نموده در عدم انتظام و ترتیب همانطور بوده و اینکه وقتنامه کتابخانه بهیچوجه اجازه خارج کردن کتاب از کتابخانه میدهد بر شی از فاپس نسخ آت کتابخانه در هر آن ملاحظه نمودم

کتابخانه مدرسه مرحوم سه سالار علاوه بر نوائس مذکوره در فوق مدت سی ساله است که حکم مجلس را پیدا کرده و کتب آن گویا اسراء و مقصرینی هستند که در آن دخمه ظلم و وحشتناک باید همیشه توقیف باشند جای این کتابخانه در دالان ناریک مدرسه است و محافظین آن برای اینکه مبادا کتابخانه طعمه حریق شود وجود هرگونه نور و روشنایی را در آن محل مؤکداً ممنوع می دارند چشم مطالعه کنندم برای قرائت در این زندان علم و ظلمات معرفت باید به (تلسکوب) قوی مجهز باشد یا مانند حضرت خضر (ع) اعیان بی خرج داده و در آن ظلمات از حقایق نور علم استفاده کنند در هر حال بزحماتی چند مرتبه کتاب های کتابخانه مذکوره را ملاحظه نموده اکنون هم کتابخانه بهمان حال باقی است بدیهی است اصلاح چنین مدارس و کتابخانه ها مربوط بکلیت مساعدت متخصصین فنی است و مدیرانی که در تنظیم اینگونه مؤسسات عالی رشد علمی و ساعه فضلی دارند

خاتمه - امیدواریم که اولیاء امور و حافظان مصالح جمهور بذل توجه مخصوصی در ترتیب و تنظیم امور کتابخانه های موجوده فرمایند و کلیه کتابخانه های مهم را به ضمیمه کتابهای چاپی کتابخانه سلطنتی در مرکز شهر برای استفاده عموم تمرکز دهند و نیز بوسیله متخصصین و مطلعین فن فهرست منظمی و دقیقی مانند فهرست کتابخانه های عالی اروپائی از کتب موجوده تشکیل و باین وسیله استفاده را تسهیل نمایند

مهمترین مؤلفات نگارنده

۲۰ - جلد کتاب: آثار الشیعه الامامیه راجع بمقاید و افکار و ادوار سیاسی و ادبی و تاریخ بلاد و ممالک و آثار ادبی و مادی و شرح حال مردمان نامی علمی و سیاسی شیعه از ابتدای تشکیل این فرقه تا عصر حاضر با بهترین طرز و روش مطابق اصول علمی تالیفات جدید - کتاب مذکور در مدت بیست سال زحمات از مهمترین کتابخانه‌های ایران و عراق عرب و کتب متفرقه هند و مصر و غیرها جمع اوری شده و برای معرفی و بیان عظمت آثار و اقتدار علمی و ادبی و سیاسی ایران و ایرانیان بعد از اسلام از حیث جمع اوری اطلاعات مفیده و صحت اسناد و مدارک مهمترین منابع تاریخی یا دائرة المعارف ایران بعد از اسلام محسوب میگردد چنانکه از ملاحظه فهرست مجلدات مذکوره در مقدمه جلد سوم و چهارم که اخیرا به عربی و فارسی طبع گردیده معلوم و هویدا خواهد بود - وزارت جلیله معارف ایران پس از اطلاع و احاطه به اهمیت کتاب مذکور برای استفاده عمومی در تمام تالیف و طبع و ترجمه کلیه مجلدات از عربی به فارسی درین فرموده و بموجب حکم نمره $\frac{۵۵۱۶}{۱۰۰۴}$ مورخه ۱۴ آبان ۱۳۰۴ و حکم نمره $\frac{۱۴۱۴}{۱۹۳}$ مورخه ۱۴ خرداد ۱۳۰۵ به طبع و ترجمه تمام مجلدات امر فرموده و بر حسب حکم نمره $\frac{۹۰۹}{۲۰۱۴}$ مورخه آذر ماه ۱۳۰۷ صادر از مقام

محترم حضرت اشرف وزیر عالم معارف پرور آقای اعتماد الدوله دامت شوکتہ ترجمہ مجلد سوم این کتاب نامہترین کاغذ و حروف طبع گردیدہ نظر بہ این سکہ اصلاح و تکمیل مدارس قدیمہ و جدیدہ و طبع و نشر مؤلفات مرہون توجہات مخصوصہ و زحمات متمادی معظم لہ است امید است برای استفادہ عمومی و لحاظ صرفہ جوئی و منافع اقتصادی وزارت جلیلہ کہ تا کنون برای ترجمہ و تالیف طبع و برخی از مجلدات این کتاب مبلغ مفتنی بہ بذل نمودہ امر فرمایند کہ بقیہ (۱۹) جلد کتاب مذکور طبع و انتشار دهند تا ہم اطلاعات تاریخی معتبری دست رس عموم گذاشتہ شود و ہم از فروش مجلدات ان کتب مفیدہ دیگری بحلیہ طبع اراستہ گردد

۲ - ترجمہ مقدمہ کتاب دیوان المبر فیلسوف عبدالرحمن بن خلدون اندلسی تہ یکاہ کتابی است در علوم اجتماعی و سیاسی و ادبی میباشد و دانشدان بتصدیق فلاسفہ شرق و غرب تا کنون تالیف نگردیدہ و چندین مرتبہ اصل مقدمہ و تراجم مختلفہ ان بہ طبع رسیدہ متاسفانہ تا این عصر بہ زبان فارسی ترجمہ نشدہ بود نگارندہ بموجب حکم نمبر $\frac{۳۶۰۹}{۱۰۷۹}$ مورخہ ۱۷ خرداد ماہ ۱۳۰۷ وزارت جلیلہ معارف بعد از چہارده ماہ زحمت ترجمہ فصیح و صحیح نمودہ وبہ موجب رسید کابینہ ان وزارت محترم مورخہ ۱۸ - ۲ ماہ ۱۳۰۸ و ۲۵ - ۱ - ۱۳۰۹ در ہشتصد صفحہ بزرگ پیک نویس کردہ تحویل دادہ نظر

باینکه وزیر معظم له علاوه بر لحاظ استفاده عمومی در طبع و نشر این کتاب شخصاً به مطالعه اصل و ترجمه آن علاقه مند میباشند امید است که عمأً قریب به طبع آن امر فرمایند

۳ - ۳ مجلد شرح و تحریر کتاب کفایة الاصول مرحوم اخوند ملا محمد کاظم خراسانی در اصول فقه که توصیف آن را در آخر جلد چهارم و جلد سوم کتاب آثار الشیعه که به طبع رسیده ذکر نمودیم و فقط نصف مجلد اول از این کتاب تاکنون در مطبعه سنگی در تهران طبع شده

۴ - کتاب بهج العصاحه که محتوی چندین فصل از مهمات خطب و مکالمات و اسباب و امثال و کلمات قوا حضرت خاتم النبیین (ص) میباشد و در اسباب و صغ مانند کتاب بهج البلاغه که سید رضی معروف جمع اوری نموده تالیف گردیده و تاکنون پاکتوس و تصحیح نشده است

۵ - مجموعه مقالات مختلفه در فلسفه جدید و مذهب نشو و ارتقاء و اجتماعیات و ادبیات و غیرها که در مجلات مصر و بیروت و اسلامبول درج گردیده است الخ

جلد سوم کتاب آثار الشیعه که شامل حالات سلاطین و فرهاروایان شیعه از ابتدای اسلام تا ثون در تمام اقطار نران عربی و بلاد چهاره که شامل حالات کاه وزراء و امرای آن فرقه است و زمان فارسی است مطبعه طبع شده و در کتابخانه خیم و قباخانک طهران مروضی نگارنده . . . . .